

گونه‌شناسی تزیینات کاشی کاری مسجد-مدرسه امامیه اصفهان با تاکید بر ویژگی‌های ساختاری

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۵/۰۷

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۶/۱۷

کد مقاله: ۴۵۲۱۵

اعظم بهلول^۱

چکیده

معماری دوره ایلخانی دارای آثاری باشکوه مزین به انواع تزیینات معماری است. مسجد - مدرسه امامیه اصفهان از جمله بناهای این دوره است که از نظر ساختار و تزیینات معماری حائز اهمیت است. شاخص‌ترین آرایه‌های معماری به کاررفته در این بنا، تزیینات کاشی کاری و کتیبه‌نگاری‌های زیبای آن است. بنابراین هدف از پژوهش حاضر بازنشاسی مختصر مسجد-مدرسه امامیه و طبقه‌بندی و گونه‌شناسی ساختار ظاهری و مضامین تزیینات کاشی کاری بنای مذکور است. پرسش اصلی این است که: بر اساس معیارهای ترسیم‌شده در پژوهش، تزیینات کاشی کاری مدرسه امامیه از منظر ساختار و مضامین دربرگیرنده چه گونه‌هایی است و ویژگی‌های شاخص آن‌ها چه می‌باشد؟ روش پژوهش توصیفی - تحلیلی و تحلیل یافته‌ها، کیفی است. نتایج حاصل از بررسی‌ها مؤید آن است که تزیینات کاشی کاری مسجد-مدرسه امامیه با استفاده از انواع تکنیک‌های کاشی معرق، معقلی و هفت‌رنگ اجرا شده‌اند و از نظر نقش شامل نقوش هندسی، گردان(ختایی و اسلیمی) و کتیبه‌ها می‌شوند؛ این کتیبه‌ها مزین به خطوط ثلث، کوفی تزیینی و کوفی بنایی و شامل مضامین قرآنی، احادیث، اسماء و صفات الهی و اسامی خلفای اهل تسنن و ائمه اطهار است.

واژگان کلیدی: تزیینات معماری، کاشی کاری، مسجد-مدرسه امامیه، دوره ایلخانی

۱- مقدمه

تزیین در فرهنگ لغات به معنای «آراستن» و «آرایش کردن» آمده است (دهخدا، ۱۳۷۳: ج ۳، ۴۲). در هنر و معماری ایرانی تزیین، از ارکان محسوب شده و ریشه در باورهای مذهبی و فرهنگی ایرانیان دارد و بیانگر راز و رمزهای نهفته در آن‌ها است. این امر موجب شده تا تزیینات در اشکال متنوع و در شاخه‌های مختلف از هنر ایران نمود پیدا کند.^۱ در این بین هنر و معماری به لحاظ ظرافت و بهره‌مندی از انواع آرایه‌ها و تزیینات متنوع چون کاشی‌کاری قابل توجه و حایز اهمیت است. کاشی‌کاری از شیوه‌های دلپذیر در تزیین معماری در تمام سرزمین‌های اسلامی به ویژه ایران است که از بخش‌های کوچک رنگی در نماهای آجری آغاز و در قرون هشتم و هفتم هجری قمری به پوشش کامل در آثار انجامید (کیانی، ۱۳۷۶: ۳۵).

مغولان پس از یورش وحشیانه به ایران (۶۱۶ه.ق) مسبب ویرانی‌های بسیار شدند؛ لیکن در اثر رویارویی با فرهنگ غنی و اصیل ایرانی، در آن مستحیل شده و با یاری گرفتن از ذوق و دانش وزراء و اندیشمندان هنرمند ایرانی، توانستند حیاتی دوباره به فرهنگ و هنر فاخر این سرزمین بخشند؛ به نحوی که در معماری ایران پس از اسلام، معماری و آثار بر جای مانده از دوره مغول مرحله‌ای از تاریخ پیوسته معماری ایران است که از شیوه معماری سلجوقی اقتباس شده است. در معماری دوره ایلخانی همانند دوره سلجوقی، علاقه و توجه به ساخت فضاهای دینی چون مساجد، مدارس و زیارتگاه‌ها و مقابر دیده می‌شود (ویلبر، ۱۳۶۵: ۲۳). این بناها مزین به انواع تزیینات معماری از جمله کاشی‌کاری هستند که به زیباترین شکل اجرا شده است.

مسجد- مدریه امامیه اصفهان یکی از بناهای علمی- مذهبی دوره ایلخانی است که بین سالهای ۷۲۰ تا ۷۴۰ه.ق احداث شده (گدار، ۱۳۷۵: ۴۳۹) و تزیینات کاشی‌کاری عمده تزیینات به کار رفته در بنای مذکور است. متأسفانه مسجد- مدرسه امامیه و تزیینات کاشی‌کاری آن در برهه‌ای از تاریخ عمر خود، به علت رها و متروکه شدن، دچار آسیب‌های متعددی شده؛ به گونه‌ایی که حتی محراب زیبایی کاشی‌کاری شده آن، سرقت و اکنون در موزه متروپلیتن قرار دارد. بنابراین با ذکر این مقدمه، بررسی و تحلیل این بنا با رویکردی مستند نگارانه به جهت حفظ و نگهداری ضرورت و اهمیت دارد. بر این اساس هدف از پژوهش حاضر معرفی و طبقه بندی، و گونه شناسی تزیینات کاشی‌کاری مسجد- مدرسه امامیه اصفهان است و در راستای پاسخ گویی به سؤال زیر صورت گرفته است: تزیینات کاشی‌کاری مسجد- مدرسه امامیه اصفهان از منظر ساختار و مضامین در برگزیده چه گونه‌هایی است و ویژه‌گی‌های شاخص آن‌ها چه می‌باشند؟

۲- پیشینه پژوهش

مدارس و مسجد- مدرسه‌ها به عنوان مراکز علمی- مذهبی از جایگاه ویژه‌ایی در معماری اسلامی برخوردارند و توسط برخی از پژوهشگران حوزه معماری اسلامی مورد بررسی قرار گرفته اند. حسین سلطان زاده (۱۳۶۴) در کتاب تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تاسیس دالفنون، هلن براند^۲ (۱۳۹۰) در کتاب معماری اسلامی، کریم پیرنیا (۱۳۷۱) در کتاب معماری ایران و کاظم ملازاده (۱۳۹۱) در کتاب مدارس و بناهای مذهبی؛ همگی به معرفی و ارائه توصیفی کلی از مدارس و فضاهای آموزشی در حیطه معماری اسلامی پرداخته‌اند که در جای خود ارزنده است؛ اما در رابطه با مسجد- مدرسه امامیه اصفهان، در دوره ایلخانی تنها، محمد حسین ایران نژاد (۱۳۸۱) در مقاله‌ایی با عنوان «مسجد- مدرسه امامیه اصفهان» به معرفی کلی بنا و تزیینات آن پرداخته است. بنابراین با توجه به اهمیت بناهای علمی- مذهبی در معماری اسلامی ایران و جایگاه شاخص آن‌ها؛ مطالعه و تحلیل در این مورد ضروری و دارای اهمیت است. لذا نظر به این که تاکنون پژوهشی همه جانبه در خصوص گونه‌شناسی و دسته بندی تزیینات کاشی‌کاری مسجد- مدرسه امامیه اصفهان در دوره ایلخانی صورت نگرفته است؛ در این پژوهش کوشیده شده تا گامی در این راستا برداشته شود.

۳- روش پژوهش

پژوهش حاضر به روش توصیفی- تحلیلی صورت گرفته است. رویکرد منتخب؛ طبقه‌بندی و گونه‌شناسی است. مراد از گونه‌شناسی در این پژوهش، شناخت و دسته بندی منسجم تزیینات کاشی‌کاری مسجد- مدرسه امامیه اصفهان بر مبنای معیارهای ترسیم شده در پژوهش است. گردآوری داده‌ها در بخش نظری با استفاده از منابع مکتوب، اسناد کتابخانه‌ایی و پایگاه‌های اطلاع‌رسانی مجازی معتبر می‌باشد و بررسی ویژگی‌های تزیینات کاشی‌کاری بنا به شیوه میدانی بوده است.

۴- معرفی اجمالی مسجد-مدرسه امامیه اصفهان

مسجد-مدرسه امامیه یکی از مدارس فاخر و زیبای دوره ایلخانی در شهر اصفهان است که در محدوده تاریخی میدان عتیق اصفهان، در نزدیکی بازار و مسجد جامع شهر و در مجاورت مقبره «بابا قاسم^۳» احداث شده است. این مدرسه با نام‌های «امامی» و

«بابا قاسم» هم خوانده می‌شود و در زبان عام مشهور است که محل تدریس، بابا قاسم عارف قرن هفتم هجری قمری بوده و فردی به نام «سلیمان ابی الحسن طالوت دامغانی»، این بنا را برای استاد خود «بابا قاسم» ساخته است (نیکزاد، ۱۳۳۸: ۳۳). در خصوص تاریخ احداث مدرسه امامیه، اختلاف نظر وجود دارد به نحوی که در فهرست آثار تاریخی ایران این بنا به شماره ۱۱۴ و سال احداث آن ۷۴۵ ه.ق ثبت شده است (مهران، ۱۳۵۲: ۳۱۲). مری کرین^۴ هم تاریخ احداث این مکان را ۷۵۵ ه.ق دانسته است (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۹۷). علت این اختلاف تاریخ، به جهت ساییده شدن رقم دهگان کتیبه تاریخ احداث بنا است؛ اما آندره گدار^۵ پس از بررسی‌های بسیار در این خصوص، تاریخ احداث مدرسه امامیه را بین سالهای ۷۲۰ ه.ق تا ۷۴۰ ه.ق بیان می‌کند (گدار، ۱۳۷۵: ۴۳۹).

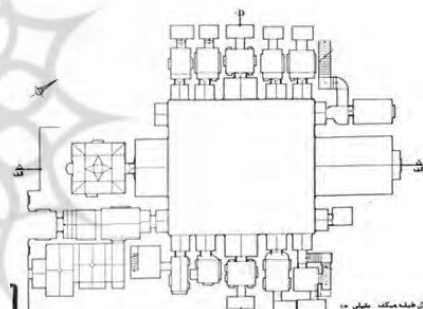
ورودی مسجد- مدرسه امامیه دالانی است که از در مدرسه در بخش جنوبی آغاز و به حیاط مدرسه منتهی می‌شود. بنای مذکور به لحاظ ساختار معماری، طرحی چهار ایوانی دارد (تصاویر- ۱ و ۲) که ایوان‌های شمالی و جنوبی کامل‌تر از دو ایوان دیگر (غربی و شرقی) است. ایوان جنوبی بنا به یک شبستان گنبد دار ختم می‌شود که تمام خصوصیات یک مسجد را دارا است و به همین جهت عنوان مسجد- مدرسه به این بنا اطلاق شده است. این شبستان دارای یک محراب نفیس کاشی کاری بوده است که اکنون در موزه متروپلیتن^۶ نیویورک قرار دارد (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۹۷). (تصاویر- ۳ و ۴) این بنا در دو طبقه ساخته شده است و حجره‌های^۷ فوقانی و تحتانی دور تا دور مدرسه را فرا گرفته‌اند که تعداد آن‌ها ۲۳ عدد است (رفیعی مهرآباد، ۱۳۵۲: ۴۰۳).

۵- طبقه بندی و گونه‌شناسی تزیینات کاشی کاری مسجد- مدرسه امامیه

ماهیت و زیبایی تزیینات کاشی کاری هر بنا به معیارهای گوناگونی چون متن و محتوا، نوع نقش و خطوط، ترکیب و تناسب، نوع کاشی و اجرای دقیق تزیینات بستگی دارد. مسجد- مدرسه امامیه دارای انواع تزیینات کاشی کاری است که عمده آن‌ها بین سالهای ۷۵۵ ه.ق تا ۷۵۸ ه.ق در زمان آل مظفر، همزمان با ساختمان صفا عمر در مسجد جامع اصفهان انجام شده است (گدار، ۱۳۷۵: ۴۳۹). در پژوهش حاضر با توجه به ابعاد ساختار تزیینات کاشی کاری مدرسه امامیه، این تزیینات بر اساس معیارها و شاخصه‌های فوق مورد بررسی و گونه‌شناسی قرار گرفته است.



تصویر ۲- نمای حیاط و ایوانهای مسجد امامیه، (نگارنده)



تصویر ۱- پلان مسجد- مدرسه امامیه (کتابخانه میراث فرهنگی اصفهان)



تصویر ۴- نمای زیر گنبد مسجد- مدرسه امامیه، صلع جنوبی، (نگارنده)



تصویر ۳- محراب کاشی کاری مسجد- مدرسه امامیه، موزه وپلین متروپلیتن نیویورک، (URL:1)

۱-۵- طبقه‌بندی و گونه‌شناسی بر اساس تکنیک و رنگ کاشی

کاشی‌کاری از شیوه‌های رایج تزئین در معماری، در اغلب دوره‌های تاریخی ایران است که بسته به موقعیت و مصالح دارای تکنیک‌های متنوعی است. در بنای مسجد- مدرسه امامیه با توجه به وسعت و زمانهای بازسازی تزئین بنا شامل: کاشی معقلی، کاشی معرق و هفت رنگ می‌شود. (تصاویر ۵، ۶، ۷ و ۸) حجم وسیعی از این تزئینات به شیوه معرق، کاشی‌کاری شده است. (جدول ۱)

در تزئینات کاشی‌کاری مدرسه امامیه، سه رنگ لاجورد، فیروزه ابی و سفید در کنار رنگ آجری بنا بیشترین حضور را دارند که معمولاً رنگ تیره لاجورد، به عنوان زمینه و دورنگ سفید و فیروزه‌ایی به صورت متن و نوشته‌ها استفاده شده و این تضاد رنگی موجب جذابیت و هماهنگی تزئینات شده است. علاوه بر رنگ‌های مذکور، رنگ‌های سبز، آکر و قهوه‌ایی تیره متمایل به مشکی هم در این کاشیکاری‌ها دیده می‌شود که بیشتر در کاشی‌ها با نقوش هندسی استفاده شده‌اند.



تصویر ۶- کاشی هفت رنگ، نقوش ختایی، ایوان جنوب قی، شرقی مسجد- مدرسه امامیه، نگارنده



تصویر ۵- کاشی معرق، نقش اسلیمی، راهرو ورودی مسجد- مدرسه امامیه، نگارنده



تصویر ۸- کاشی معقلی با خط بنایی، تلفیق آجر و کاشی، ایوان ایوان شمالی مسجد- مدرسه امامیه، (نگارنده)



تصویر ۷- کاشی معقلی با خط بنایی، کاشی، ایوان جنوب شرقی مسجد- مدرسه امامیه، (نگارنده)

۲-۵- طبقه‌بندی و گونه‌شناسی بر اساس نوع نقش

نقش‌مایه‌های ایرانی بسیار متنوع هستند و معمولاً، با الهام از منابع گوناگون پدیدار شده‌اند. این نقوش را می‌توان بر مبنای منبع الهام و موضوع، در گروه‌های هندسی، گیاهی (گردان)، انسانی، حیوانی و کتیبه نگاری (خط) تقسیم بندی نمود (ندیم، ۱۳۸۶: ۱۶) این نقوش در کاشیکاری‌های مسجد-مدرسه امامیه شامل نقش‌مایه‌های هندسی، گیاهی (ختایی و اسلیمی) و کتیبه‌نگاری می‌شود.

جدول ۱- گونه‌شناسی و طبقه‌بندی تزیینات کاشی‌کاری بر اساس تکنیک و رنگ کاشی (ماخذ: نگارنده، ۱۳۹۹)

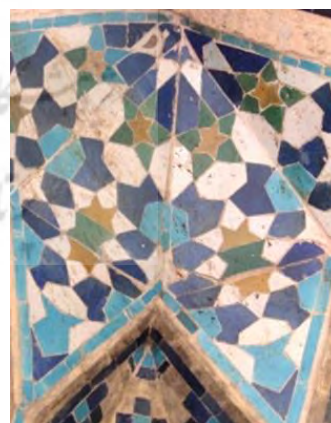
تکنیک کاشی	محل قرار گرفتن در بنا	نمونه تصویر	رنگ غالب	ویژگی ساختاری
کاشی معقلی	ایوان شمال غربی بنا		لاجورد فیروزه‌ای آجری	تلفیق کاشی و آجر، نقوش کتیبه‌ای در کادرهای هندسی و چلیپا و رنگ‌های محدود
کاشی معرق	ایوان جنوب غربی بنا		لاجورد فیروزه‌ای آجری	اجرای نقوش ساده و خلاصه شده و کتیبه نویسی، بهره‌گیری از رنگهای تیره و روشن
کاشی هفت رنگ	ایوان شمال غربی بنا		لاجورد سفید زرد	نقوش پر کار و کتیبه نویسی، بهره‌گیری از رنگهای تیره و روشن

۵-۲-۱- نقوش هندسی

در ساخت بناها، بهره‌گیری از قواعد هندسی، از عوامل تاثیرگذار در ایجاد وحدت بین فضای معماری و تزیینات به کار رفته آن به شمار می‌آید. این امر در نقوش تزیینات کاشی‌کاری مسجد- مدرسه امامیه هم قابل مشاهده است. این دسته از نقوش در قالب چند وجهی‌های منتظم لوزی، مربع و مستطیل شکل و گره‌های هندسی که شبکه‌ایی از آمیزش چند وجهی‌های منتظم و غیر منتظم است، با استفاده از کاشی یا ترکیب کاشی با آجر، در این بنا به اجرا درآمده‌اند. گره «تند ده» و گره «کند دو پنج» از جمله گره‌های هندسی است که در تزیینات کاشی‌کاری مسجد-مدرسه امامیه به وفور دیده می‌شود. (تصاویر- ۹ و ۱۰) (جدول ۲)



تصویر ۱۰- کاشی‌کاری با نقش هندسی گره کند دو پنج،
مسجد-مدرسه امامیه اصفهان، (نگارنده)



تصویر ۹- کاشی‌کاری با نقش هندسی گره تند ده،
مسجد- مدرسه امامیه اصفهان، (نگارنده)

۵-۲-۲- نقوش گیاهی

محدویت تصویرنگاری در دوره اسلامی، موجب توجه بیشتر هنرمندان به نقوش گیاهی شد؛ به نحوی که نقش‌مایه‌های گیاهی در دو گروه نقوش اسلیمی و نقوش ختایی، گسترده‌ترین نگاره‌های هنر ایران اسلامی شده و به عنوان عنصر تزیینی غالب، در

معماری اسلامی قلمداد می‌شوند (ندیم، ۱۳۸۶: ۱۷). نقوش گیاهی به کار رفته در مسجد-مدرسه امامیه شامل گردش‌های زیبا و درهم تنیده اسلیمی و حرکت‌های ختایی هستند که در پیشانی و طاق‌بندی ایوان‌ها و محراب زیبای بنا چشم‌نوازی می‌کنند (تصاویر ۵ و ۶) در این بین نقوش اسلیمی حضوری چشمگیرتر داشته و معمولاً با رنگ‌های سفید و فیروزه‌ای بر زمینه لاجورد با لاجورد بر زمینه آجری خودنمایی می‌کنند (جدول ۲).

نکته قابل توجه این است که در جریان مرمت و بازسازی مسجد-مدرسه امامیه در دوره‌های بعد، در برخی از قسمت‌های بنا تزیینات کاشی‌کاری انجام شده؛ که به سبک و سیاق تزیینات کاشی‌کاری دوره ایلخانی نیست و بیشتر به تزیینات کاشی‌کاری دوره صفویه شباهت دارد. از جمله استفاده از تکنیک کاشی هفت رنگ و نقوش اسلیمی گلدار و گردش‌های زیبای ختایی با گل‌های شاه‌عباسی که در دوره صفویه رایج بوده و در این بنا در تزیین لچکی‌های پیشانی ایوانها مشاهده می‌شود. (تصویر ۶)

۵-۲-۳- نقوش کتیبه‌ایی

خوشنویسی از زیباترین و پر معناترین شاخه‌های هنر اسلامی است که می‌توان آن را مهم‌ترین صورت تجلی روح اسلامی به شمار آورد (شیمیل، ۱۳۸۱: ۱۱). این هنر در دوران اسلامی در قالب کتیبه‌نگاری به منزله عنصری تزیینی با مفاهیمی ارزشمند در عرصه هنر و معماری متجلی گشت و توانست با ایفای نقشی تمثیل‌جایگزین‌صور و پیکره‌های به کار رفته در معماری سایر ادیان گردد (شایسته‌فر، ۱۳۹۲: ۲۴). کتیبه‌ها از کنار هم قرار گرفتن خط و نقش به دست می‌آیند که در ادوار مختلف اسلامی در قالب‌های گوناگون به نمایش درآمده‌اند؛ «مانند کتیبه‌های سرتاسری به صورت خوشنویسی، کتیبه‌های قابندی شده، کتیبه‌های تلفیقی با نقوش اسلیمی و هندسی و کتیبه‌های ساده با سطوح آجری و کاشی» (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ۷۰). در این پژوهش نقوش کتیبه‌ایی با توجه به ویژگی‌های آن‌ها از منظر نوع خط، فرم و مضامین و محتوا مورد بررسی قرار گرفته است.

۵-۳- طبقه‌بندی و گونه‌شناسی بر اساس نوع خط کتیبه‌ها

کتیبه‌های مسجد-مدرسه امامیه از لحاظ خط متنوع بوده و خطوط ثلث، کوفی تزیینی و کوفی بنایی در آن‌ها دیده می‌شود. حجم وسیعی از کتیبه‌های این بنا ثلث نویسی شده اند (تصویر ۱۱) که در برخی از آن‌ها خط کوفی تزیینی به تنهایی، یا به عنوان خط دوم در بالای خط ثلث، استفاده شده است. این نوع کتیبه‌ها را «زوجی» می‌نامند که در مدرسه امامیه، اغلب به شیوه کاشی معرق و در نمای خارجی و داخلی ایوانها به اجرا درآمده‌اند. نمونه این نوع کتیبه، کتیبه‌ایی است که تقریباً دور تا دور مدرسه و ایوانهای چهارگانه آن را در بر گرفته است. سطر بالا به خط کوفی، شامل سوره «دهر» است که از ضلع شرقی ایوان شمالی آغاز و پس از گردش به دور مدرسه، در ایوان بزرگ شرقی به پایان می‌رسد. سطر پایین کتیبه هم به خط ثلث است و شامل سوره «فتح» می‌شود (هنرفر، ۱۳۵۰: ۳۱۰) (تصویر ۱۲) (جدول ۲)

علاوه بر کتیبه‌های ثلث نویسی شده، بخش عمده‌ایی از کتیبه‌های مسجد-مدرسه امامیه با خط کوفی بنایی اجرا شده‌اند. کوفی بنایی، خطی با ساختار هندسی است که حروف و کلمات در کشیدگی و چرخش و اندازه، انعطاف‌پذیری زیادی دارند (مکی‌نژاد، ۱۳۸۶: ۸۸) و از نظر اجرا از جمله خطوط دشوار به شمار می‌آید. کتیبه‌های بنایی مدرسه امامیه فراگیر بوده و در بخش‌های داخلی و نمای خارجی بنا، در کادرهای هندسی مربع، لوزی و شمشه، یا دو شیوه اجرا شده‌اند؛ یکی به شیوه معرق با دو رنگ سفید و لاجورد (تصویر ۷) و دیگری با تکنیک معقلی و تلفیقی از کاشی‌های مربعی شکل تکرنگ (لاجورد یا فیروزه‌ای) در بستری آجری. (تصویر ۸) (جدول ۲)



تصویر ۱۱- کتیبه کاشی‌کاری با خط ثلث، ایوان شمال شرقی مسجد-مدرسه امامیه اصفهان، (نگارنده)



تصویر ۱۲ کتیبه کاشی‌کاری زوجی، با خط ثلث در پایین و خط کوفی در بالا، ایوان شمالی مسجد-مدرسه امامیه اصفهان، (نگارنده)

جدول ۲- گونه شناسی و طبقه بندی تزیینات کاشی کاری بر اساس نوع نقش (ماخذ: نگارنده، ۱۳۹۹)

نوع نقش	محل قرار گیری در بنا	نمونه تصویر	نوع خط	ویژگی ساختاری
هندسی	ضلع شرقی بنا		-	نقش پرکار گره «تند ده» - رنگ بندی متنوع- پوشاندگی سطوح
گیاهی	ایوان جنوبی بنا		-	تلفیق آجر با کاشی- گردشهای دقیق و منسجم- تضاد رنگی تیره و روشن نقوش
	ضلع شرقی بنا		-	رنگ بندی متنوع- نقوش پرکار - پوشاندگی سطوح
کتیبه	ضلع شرقی بنا		ثلث	ترکیب بندی منسجم- تعادل فضای مثبت و منفی در کادر- مضامین طولانی چون آیات
	ضلع شرقی بنا		کوفی تزیینی	ترکیب بندی منسجم- کادرهای متنوع چون هندسی و حطی- مضامین کوتاه و طولانی
	ضلع شرقی بنا		کوفی بنایی	کادر های هندسی و چلیپایی- بدون نقطه- مضامین کوتاه چون اسماء الله

۵-۴- طبقه بندی و گونه شناسی بر اساس مضامین کتیبه ها

کتیبه های دوران اسلامی علاوه بر جنبه های زیبایی شناسی، در بردارنده معانی و مفاهیمی است که ریشه در اعتقادات مذهبی و باورهای اسلامی دارد و بیانگر عقاید حامیان و سازندگان بنا و جامعه حاکم بر آن بخش از قلمرو اسلامی در آن برهه تاریخی است. مضامین مطرح شده در کتیبه های کاشی کاری، در مسجد-مدرسه امامیه متنوع بوده و شامل: آیات قرآن کریم، احادیث و روایات، اسماء و صفات الهی و اسامی حضرت محمد(ص)، ائمه اطهار و اهل بیت نبوت و خلفای اهل تسنن می شود. این مضامین در قالب متون عربی در کتیبه ها به اجرا درآمده اند که در یک دسته بندی منسجم در جدول ۳ قابل مشاهده است (جدول ۳).

برخی از این مضامین کتیبه های مسجد-مدرسه امانیه به نوعی نشان دهنده اعتقادات دو مذهب تشیع و تسنن است که در این بنا، در کنار هم و در یک کتیبه اجرا شده است. نمونه این امر، کتیبه ای در ایوان شمالی بنا است. در ششمه وسط این کتیبه، اسامی ده تن از اصحاب پیامبر، معروف به «عشره مبشره»^۸ آمده است که در اصطلاح تاریخ و حدیث اهل سنت این عنوان، برگرفته از حدیث نبوی بوده و به آن ها بشارت بهشت داده شده است. در حاشیه همین کتیبه، صلوات بر حضرت محمد (ص) و تمام ائمه اطهار با ذکر کامل نام ایشان نقش شده که با خط کوفی بنایی با کاشی فیروزه ای بر زمینه آجری به اجرا درآمده است. (تصویر ۱۳) آندره گذار این هم نشینی عقاید در کتیبه های مسجد-مدرسه امامیه را چنین توصیف می کند: «این اجتماع کسانی است که عده ای مقبول اهل تسنن و جمعی مورد علاقه شیعیان هستند، در یک محل. چیزی که برحسب معمول نه قبل از عصر آل مظفر و نه بعد از آن دیده نشده است؛ و فقط در این دوران می توان شاهد آن بود. بوضوح می رسد که بخش هایی از نمای مدرسه امامی که این مسئله در آنجا رعایت شده؛ همزمان با تسلط بی واسطه و مستقیم آل مظفر بر اصفهان، یعنی بعد از ۷۵۹ ه.ق بوده است.» (گذار، ۱۳۷۵: ج ۲، ۳۵۲) اما باید این مسئله را هم مد نظر گرفت، که این امر را نمی توان به تمام مضامین مرتبط با اعتقادات شیعی در کتیبه های مسجد-مدرسه امامیه نسبت داد؛ زیرا برخی از مضامین شیعی در کتیبه های بنای مذکور، با شیوه کاشی کاری

هفت رنگ اجرا شده‌اند؛ و با توجه به این که تکنیک کاشی‌کاری هفت رنگ، شیوه ابداعی در دوره صفوی و رسمی شدن مذهب تشیع، در این دوره در ایران است؛ احتمالاً در بازسازیها و مرمت مدرسه امامیه در دوره صفویه یا قاجار به بنا الحاق شده است، که متأسفانه تاریخ یا سند مکتوبی پیرامون این مسئله در دست نیست (تصویر ۱۱).



تصویر- ۱۳ کتیبه کاشی‌کاری، اسامی اصحاب حدیث «عشره مبشره» در وسط و صلوات بر حضرت محمد (ص) و ائمه اطهار در حاشیه، ایوان شمالی مسجد- مدرسه امامیه اصفهان، نگارنده

جدول ۳- بررسی تزیینات کاشی‌کاری بر اساس مضامین مطرح شده در کتیبه‌های کاشی‌کاری (ماخذ: نگارنده: ۱۳۹۹)

مضامین	محل قرار گیری در بنا	توضیحات
آیات	از ایوان بزرگ ضلع شمالی آغاز و در آخرین ایوان درخوب غربی بنا ختم می‌شود.	آیات سوره «فتح» - با خط ثلث- موضوع: ابتدای سوره بشارت فتح و پیروزی به مسلمین و عقوبت پیمان شکنی با خدا و پیامبر و در مقابل پاداش وفای به عهد.
	از ایوان بزرگ ضلع شمالی آغاز و به آخرین ایوان در شمال شرقی بنا ختم می‌شود.	آیات سوره «دهر» - با خط کوفی تزیینی- موضوع: در ابتدا آفرینش انسان و در بخش‌های پایانی، وصف بهشت و احوالات بهشتیان است.
	محراب گنبد خانه در ضلع جنوبی. (اکنون در موزه متروپلیتن نیویورک)	آیات ۱۴ تا ۲۴ سوره «توبه» - با خط ثلث- موضوع: در خصوص جهاد با کفار و پذیرش توبه است و در ادامه پیرامون ساختن مساجد و هجرت در راه خدا است.
	زیر گنبدخانه در ضلع جنوبی	سوره اسرا آیه ۷۹ «قال الله عز و جل: عسی ان یبعثک ربک مقاما محمودا» - باخط کوفی بنایی- موضوع: نوید اعطای مقام محمود و پسندیده از جانب خدای متعال به پاداش اقامه نماز شب.
	ایوان مرکزی ضلع شمالی	سوره اخلاص یا توحید
احادیث و روایات	ایوان مرکزی ضلع شمالی	«الدنیا داحه و ترکها راجه» - باخط کوفی بنایی- موضوع: مذمت دنیا و اینکه دنیا جواهری است که ترکش به راحتی است.
	پیشانی ایوان شمال غربی	«قال الله تعالی: ولایه علی بن ابیطالب حصنی فمن دخل حصنی امن من عذابی» بخشی از حدیث سلسله الذهب از علی ابن موسی الرضا- با خط ثلث- موضوع: جایگاه امن پذیرندگان ولایت حضرت علی(ع) در نزد خداوند.
ادامه احادیث و روایات	پیشانی یکی از ایوان‌های ضلع غربی	«قال النبی صلی الله علیه و آله و سلم: علی منی بمنزله هارون من موسی» - با خط ثلث- موضوع: حدیث منزلت و بیان جایگاه حضرت علی(ع) نسبت به پیامبر اکرم (ص).
	پیشانی یکی از ایوان‌های ضلع شرقی	«قال النبی صلی الله علیه و آله: انا مدینه العلم و علی بابها»- باخط ثلث- موضوع: مدح و بیان جایگاه علی(ع) از منظر علم و دانش.
	پیشانی یکی از ایوان‌های ضلع شرقی	«ضرب علی یوم الخندق فضل من عباده المتین»- با خط ثلث- موضوع: مدح و بیان جایگاه علی(ع) از منظر جهاد در راه خدا که اشاره به ضربات شمشیر ایشان در جنگ خندق دارد.
	داخل یکی از ایوان‌های ضلع شرقی	«الصلاه نور المومن» - باخط کوفی بنایی- موضوع: جایگاه نماز و اثرات روحی آن بر مومن.
اسماء و صفات الهی	پایین ایوان جنوبی	«و الله اکبر» - باخط کوفی بنایی
	ایوان شمالی	«سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر» «لا اله الا الله محمد رسول الله حقا» «سبحان ربی الاعلی و بحمده» «سبحان ربی العظیم و بحمده» «سبحان الله الفرد و الصمد» «سبحان المکوت» «العظمه الله» «الحکم الله» «الحمد لله» «الله ربی» - باخط کوفی بنایی- ستایش و بیان عظمت خداوند

مضامین	محل قرار گیری در بنا	توضیحات
	ایوان‌های شرقی	« قل استغفر الله » « الملك الله » « الله معكم » « الله غني » - باخط کوفی بنایی - ستایش و بیان عظمت خداوند
	ایوان‌های غربی	« الله ربی » « لا اله الا الله » « یا الله » - باخط کوفی بنایی - ستایش و بیان عظمت خداوند
	ایوان جنوبی	« محمد » « و علی » - باخط کوفی بنایی
اسامی پیامبر، ائمه اطهار و خلفای اهل	ایوان شمالی	« محمد نبی » « محمد » « ابوبکر » « عمر » « عثمان » « علی » « حسن » « حسین » « صل علی محمد و اله و سله » - صلوات بر حضرت محمد و ائمه اطهار با عنوان کامل - باخط کوفی بنایی
تسنن	ایوان‌های شرقی	« و محمد » « و علی » « و حسن » « و حسین »
	ایوان‌های غربی	« محمد نبی » « محمد حبیب الله » « محمد » « علی » - باخط کوفی بنایی

۶- نتیجه گیری

مسجد- مدرسه امامیه اصفهان از علمی- مذهبی دوره ایلخانی است که به جهت ساختار و تزیینات معماری حائز اهمیت است. عمده تزیینات این بنا، کاشیکاری‌های زیبا و فاخر آن است که در پژوهش حاضر به گونه‌شناسی و طبقه بندی آن با تاکید بر ویژگی‌های ساختاری، پرداخته شد؛ و با توجه به پرسش مطرح شده و معیارهای تکنیک اجرا، نوع نقش و مضامین به کار رفته در آن می‌توان به نتایج زیر رسید.

۱- تزیینات کاشی کاری مسجد-مدرسه امامیه از لحاظ تکنیک اجرا متنوع بوده و با توجه به وسعت و زمانهای بازسازی تزیین بنا، شامل کاشی بنایی، کاشی معرق و کاشی هفت رنگ می‌شود. کاشی معرق سهم وسیعی از تزیینات را شامل می‌شوند و کاشی‌های هفت رنگ به کار رفته در بنا مربوط به دوره صفویه یا بعد از آن است.

۲- در تزیینات کاشی کاری بنای مذکور از انواع نقش‌مایه‌های هندسی، گیاهی (اسلمی و ختایی) و کتیبه‌نگاری استفاده شده است. نقوش هندسی به کار رفته در مسجد- مدرسه امامیه شامل چندوجهی‌های منظم (چون لوزی و مربع) و گره‌های هندسی است که با تکنیک کاشی معرق، کاشی بنایی و یا ترکیب کاشی و آجر اجرا شده‌اند. نقوش گیاهی هم شامل گردش‌های در هم تنیده اسلمی و حرکت‌هایی ختایی است که با تکنیک کاشی معرق و کاشی هفت رنگ در بخش‌های مختلف بنا دیده می‌شود. در کتیبه‌نگاری‌های بنا هم خطوط ثلث، کوفی تزیینی و کوفی بنایی استفاده شده که هر کدام به تناسب محتوای کتیبه و محل قرار گیری به کار رفته‌اند.

۳- مضامین و درون‌مایه مطرح شده در کتیبه‌های کاشی کاری شده؛ شامل آیات قرآنی، احادیث و روایات، اسماء و صفات الهی و اسامی پیامبر اکرم، ائمه اطهار و خلفای اهل تسنن است؛ که در بردارنده موضوعات متنوعی چون ستایش و بیان عظمت پروردگار در قالب آیات و اسماء و صفات الهی، بیان اصول و مبانی دین در قالب آیات و احادیث، مدح و ستایش حضرت محمد(ص) و ائمه اطهار (ع) براساس مبانی اعتقادی تشیع و با تاکید بر جایگاه و منزلت حضرت علی (ع) در قالب احادیث و ذکر صلوات بر ایشان. هم چنین در برخی از کتیبه‌های این بنا، مضامین مرتبط با عقاید اهل تسنن و تشیع، در کنار هم دیده می‌شود که بیانگر حضور همزمان پیروان و طلاب هر دو فرقه، در این مدرسه است.

بنابراین براساس مباحث مذکور، مسجد- مدرسه امامیه از آثار ارزنده دوره ایلخانی قلمداد نمود؛ که تزیینات کاشی کاری اجرا شده در آن، هم از منظر ساختار و هم به جهت محتوا و مضامین دارای اهمیت است و گونه‌شناسی تزیینات کاشی کاری این بنا می‌تواند در مستند نگاری و شناخت ویژه‌گی‌های تزیینات بناهای علمی- مذهبی در دوره ایلخانی تاثیرگذار باشد.

پی نوشت

۱. برای کسب اطلاعات بیشتر رک به تزیین عنصر اصلی و زیبایی شناسی در هنر ایران، شهره جوادی، فصلنامه باغ نظر، دوره دوم، شماره ۳. صفحه ۵۱-۲۷

2. Helen Brand

۳- بابا قاسم که نام کاملش ابوالقاسم محمد است، از عرفای قرن هفتم و نیمه اول قرن هشتم ه.ق است، که در شهر اصفهان می‌زیست. از زندگانی وی اطلاعات دقیق و مبسوطی وجود ندارد. او در سال ۷۴۰ ه.ق وفات یافت. در سال ۷۴۱ ه.ق یکی از مریدانش بر مزار او گنبدی بنا کرد. (مه‌دوی، ۱۳۴۴: ۱۵۴)

4. Mary Karin

5. Andre Godard

6. Metropolitan

۷. اتاق محل سکونت طلاب در مدارس که به طور معمول دارای ایوانچه و پستو بوده و شکل‌های گوناگون دارد. حجره‌ها برای سکونت یک نفر یا سه نفر بودند. (پیرنیا، ۱۳۷۱: ۹۲)

۸. این حدیث در مستد احمد بن حنبل و سنن ترمزی نقل شده است و در منابع مهم حدیثی اهل تسنن مانند صحیح بخاری و صحیح مسلم نیامده است. متن حدیث: « قال رسول الله (صلى الله عليه وآله): « أبو بكر في الجنة، و عمر في الجنة، و عثمان في الجنة، و علي في الجنة، و طلحة في الجنة، و الزبير في الجنة، و عبد الرحمن بن عوف في الجنة، و سعد بن أبي وقاص في الجنة، و سعيد بن زيد في الجنة، و أبو عبيدة بن الجراح في الجنة: ابوبكر، عمر، عثمان، علي، طلحة، زبير، عبد الرحمن بن عوف، سعد بن أبي وقاص، سعيد بن زيد و ابو عبیده جراح، قطعا به بهشت خواهند رفت». (حاکم نیشابوری، بی تا: ج ۳، ۳۱۷)

منابع

۱. پیرنیا، کریم، ۱۳۷۱، معماری اسلامی ایران، تدوین غلام حسین معماریان، تهران: سروش دانش.
 ۲. دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۳، لغت نامه، تهران: روزنه.
 ۳. رفیعی مهرآباد، ابوالقاسم، ۱۳۵۲، آثار ملی اصفهان، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی، چاپ اول.
 ۴. شایسه فر، مهناز، ۱۳۸۰، کتیبه‌های تجلی کلمه در تزیین معماری، کتاب ماه هنر، شماره ۳۱: ۷۳-۶۸.
 ۵. شایسه فر، مهناز، ۱۳۹۲، تطبیق تزیین معماری دوره تیموری در آثار کمال الدین بهزاد با تاکید بر نگاره گدایی بر در مسجد، فصلنامه علمی- پژوهشی نگره، شماره ۲۵: ۳۷-۱۹.
 ۶. شیمل، آنه ماری، ۱۳۸۱، خوشنویسی اسلامی، ترجمه مهناز شایسته فر، تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی
 ۷. کیانی، محمد یوسف، ۱۳۷۶، «تزیینات معماری اسلامی، کاشی کاری»، تزیینات وابسته به معماری ایران در دوره اسلامی، تهران: سازمان میراث فرهنگی
 ۸. مکی نژاد، مهدی، ۱۳۸۶، طبقه بندی کتیبه‌ها در معماری دوره صفوی، مجموعه مقالات خوشنویسی (گردهمایی مکتب اصفهان)، تهران: فرهنگستان هنر، ۷۶-۶۰.
 ۹. گدار، آندره و دیگران، ۱۳۷۵، آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سرو قد مقدم، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی
 ۱۰. مهدوی، سید مصلح‌الدین، ۱۳۴۴، رجال اصفهان یا تذکره القبور، اصفهان: انتشارات ثقفی
 ۱۱. مهران، محمود، ۱۳۵۲، کارنامه ده سال خدمات سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، تهران: سازمان حفاظت آثار باستانی
 ۱۲. ندیم، فرناز، ۱۳۸۶، نگاهی به نقوش تزیینی در هنر ایران، رشد آموزش هنر، شماره ۴: ۱۹-۱۴
 ۱۳. نیکزاد، کریم، ۱۳۳۸، مقبره بابا قاسم، نشریه اداره کل فرهنگ استان اصفهان، شماره ۲۷: ۴۲-۳۲
 ۱۴. ویلبر، دونالد، ۱۳۶۵، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
15. URL 1: <https://www.metmuseum.org/art/collection/serch?#islamic>. (access date: 2020/6/29)